

Голибжон Махаммаджанов

*Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Қонунчилик
муаммолари ва парламент тадқиқотлари институти бўлим бошлиғи*

<https://doi.org/10.47689/978-9943-7818-6-3/iss1-pp148-154>

АНЪАНАВИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ЖАМИЯТЛАРДА АРБИТРАЖ ИНСТИТУТИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ЎЗИГА ХОСХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада ҳар бир анъанавий жамиятларда мавжуд ижтимоий-сиёсий институтларнинг шаклланиши ва фаолият ҳамда арбитражлик институтнинг шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари, йўналишлари ҳамда замонавийлик билан ўзаро муносабатларига таъсири атрофлича илмий жиҳатдан ёритилиб, қатор таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: арбитраж, ярашув институти, замонавий давлат, қонунлар, тизим, ғоя, диний қарашлар, анъанавий жамият институтлари, анъанавийлик, замонавийлик, модернизация, қадриятлар, ижтимоий-сиёсий институтлар.

Голибжон Махаммаджанов

*Заведующий отделом, Институт проблем законодательства и
парламентских исследований при Олий Мажлисе Республики Узбекистан*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АРБИТРАЖНОГО ИНСТИТУТА В ТРАДИЦИОННЫХ И СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВАХ

Аннотация. В статье дается комплексный научный обзор формирования существующих общественно-политических институтов в каждом традиционном обществе и их влияние на особенности, направления и взаимодействие формирования института арбитражного суда с современностью, а также делается ряд предложений и рекомендаций.

Ключевые слова: арбитраж, институт примирения, современное государство, законы, система, идея, религиозные воззрения, институты традиционного общества, традиция, современность, модернизация, ценности, общественно-политические институты.

Golibjon Mahammadjanov

*Head of the Department of the Institute of Legislative Problems and Parliamentary
Research under the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan*

CHARACTERISTICS OF FORMATION OF INSTITUTION OF ARBITRATION IN TRADITIONAL AND MODERN SOCIETIES

Annotation. *The article provides a comprehensive scientific overview of the formation of existing socio-political institutions in each traditional society and their impact on the specific features, directions and interaction of the formation of the institution of arbitration with modernity, and makes a number of suggestions and recommendations.*

Keywords: *arbitration, institution of reconciliation, modern state, laws, system, idea, religious views, institutions of traditional society, tradition, modernity, modernization, values, socio-political institutions.*

Муайян жамиятдаги қадриятлар, тарихий даврлар асосида шаклланган анъаналарни сақловчиси, авлоддан-авлодга ўтишини таъминловчи, ушбу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда давлат ва жамият муносабатларини тартибга солувчи вазифани жамиятнинг турли институтлари, аввало, ижтимоий сўнгра сиёсий институтлар бажариб беради. Жамият-ўзига хос ижтимоий макондир. Инсонларни унинг мезонлари билан мослашуви аввало ижтимоий, институтлар, хусусан, оила, маҳалла, қадриятлар орқали шаклланди. Маълумки, ҳар қандай жамият ўзининг ижтимоий ва сиёсий институтларига эга. Улар тузилишларига кўра, бир-бир биридан фарқ қилса-да (аввало ўз олдиларига қўйган мақсадларида, аъзолари сони ва фаолият йўналишларида масалан, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва ҳок), аммо фаолият жараёнларида улар бир-бирлари билан узвий боғлиқдир. Жамиятдаги ижтимоий ва сиёсий институтларни бир-бирисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бунда уларнинг анъанавий ва замонавий кўринишларини таҳлил этган унда муаммоларни ҳал этиш белгилари яъни арбитражлик институтини тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга. Давлатчилигимизга хос бўлган биринчи ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга манба – **Авестода** ижтимоий институтларнинг илк типлари сифатида оилалар бирлашмаси келтириб ўтилади ва у “нмана”, уй – оила жамоаси – “**дмана**”, катта оила жамоаси оқсоқоли – “нманапати”, уруғ жамоаси бошлиғи – “вис”, катта қишлоқ оқсоқоли – “виспати”, қабила бошлиғи- “зантупати”, вилоят ҳокими – “дахьюпати”-бир неча вилоятлар ва қабилаларнинг ҳарбий саркардаси-“дахьюстар”лардан ташкил топган эди. Бу ижтимоий институтларининг дастлабки типлари(кўринишлари)

сифатида талқин этиш мумкин. Масалан, “нмана” Шарқнинг асосий ижтимоий институти-маҳалланинг дастлабки кўриниши ҳам эди. Бугунги кунда “демократия дарсхонаси” номини олиши аввало у анъанавий жамиятнинг асосий сақловчи, қарашларини ўзида мужассам этувчи институти эканлигида эди. Шунингдек, жамиятда сиёсий тузум ва турли ижтимоий муносабатлар тақсимооти аввало “нмана” яъни маҳалла институтининг анъанавий типи асосида амалга оширилар эди. Замоनावийлашув нуқтаи назаридан, маҳалланинг янада аҳамияти ортмоқда, бу аввало, Ўзбекистонда қурилаётган фуқаролик жамиятининг энг самарадор (асосий социализация, сиёсий онг, маданият ва мафкура маркази ҳам) ижтимоий институтига айланиб бормоқда. Сиёсий институтларнинг анъанавий типлари сифатида “Авестода” – Халқ Мажлиси, яъни, “Въяха” деб номланиб, у мамлакат ижтимоий, сиёсий, иқтисодий бошқарувини тартибга солишга қаратилган муҳим қарорларни чиқарувчи институт сифатида қаралган. Кўриниб турганидек, жамиятда аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилиш ва мақсадларини ифодалашга қаратилган Парламент институтининг асосий анъанавий модели бундан уч минг йил аввал шаклланган экан. Фикримизча, замоनावийлик муносабатидаги парламентнинг муҳим ўрни – **“фуқаро – жамият – давлат”** ижтимоий формуласини ифода этиб, ижтимоий-сиёсий мутаносибликни сақлаб туришдир. “Авесто”да анъанавий институтларнинг типларининг шаклланиши мезони-норасмий қоидалар, шунингдек, улар бажарадиган муайян вазифалари билан боғланган. Масалан, “Варзанапати” бир пайтнинг ўзида диний мафкура (ижтимоий институт) ва ҳокимият бошқарувига (сиёсий ҳокимият) масъул бўлиб, у жамоа фаолиятидаги диний, ижтимоий, ҳуқуқий ва ҳўжалик масалаларини ҳал этган. Демак, анъанавий жамият институтлар типларига хос бўлган хусусиятлардан бири-марказий бошқарувнинг мутлақлашган ва бир векторли (томонлама) институтларнинг шаклланганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, “Нманапати” (уруғ-маҳалла раҳбари) оила жамоаси учун диний бошлиқ ҳисобланган. (Демак, таълим-тарбия ва диний эътиқод уйғунлиги) “Вис” уруғ жамоаси бошлиғи сифатида ижтимоий-ҳуқуқий вазифаларни бажариб, у катта оила жамоаси оқсоқоллари орасидан сайланган ва уруғ жамоаси бошлиғи, судья, коҳин ва жамоанинг раҳнамоси ҳисобланган.

“Дахьюстар”лар бир неча қабилалар яшайдиган маъмурий ҳудудга, вилоятларга раҳбар ҳисобланган. Улар томонидан чиқарилган ҳар қандай низом ва буйруқлар жамоа аъзолари томонидан бажарилиши шарт бўлган. Фикримизча, жамият ҳаётига тегишли қарорлар қабул қилиш ва мансаблар тақсимооти анъанавий ижтимоий ва сиёсий институтларда қатъий белгилаб қўйилгани, унда фуқароларнинг иштироки сезиларли даражада сустлиги ижтимоий, сиёсий низоларнинг мавжудлиги анъанавий жамият институтларига хос бўлган типик хусусиятларидан эди. Аммо буни

замонавий институтларда бу жиҳатларни ҳисобга олиш янгича икки хусусиятни: институтлар мустаҳкамлиги шу асосда легитимлигини анъанавийлик ва замонавийлик жараёнида мослашувчанлиги таъминлайди. Шунингдек, жамиятнинг анъанавий жамият ижтимоий институтларининг илк типларидан бири-мулк инсонларнинг давлат билан мослашувчанлигини таъминловчи ва бир пайтнинг ўзида сиёсий институт билан ўзаро алоқаларини мустаҳкамлаш омили сифатида кўрсатиш мумкин. Бойлик ва хусусий мулк маъносини берувчи “гайта” атамаси асосан мулкдор кишиларга нисбатан ишлатилган. Улар сиёсий институтларнинг фаол иштирокчилари ва назоратчилари сифатида эътироф этилган, аммо уларнинг шаклланиши аввало “вис” яъни, уруғ билан боғлиқ эди [1]. Бу ўринда шуни қўшимча қилиш мумкинки, анъанавий жамият институтлари типларининг замонавийларидан заиф жиҳати-институтларнинг камсонли эканлиги, уларнинг оддий рамзий белгилар, воситаларга эга эканлиги ва шу асосида бир томонлама (яъни, фақат юқоридан) бошқарилиши билан изоҳлаш мумкин (аммо юқоридаги ижобий тарафларини ҳисобга олган ҳолда-муаллиф). Абу Наср Фаробий сиёсий институтларининг дастлабки типлари сифатида-(полис) шаҳар-давлат асосида ижтимоий-сиёсий мақсадларни мужассамлаштирган жамоани келтириб ўтади. Барча шаҳар-давлат (ҳам ижтимоий ва сиёсий институт) аҳолиси бирликда, иттифоқда яшаб, бир-бирларига ёрдам кўрсатсалар, бундай шаҳар-давлатлар фазилатлидир. Сиёсий институтлар фазилатли шаҳарда-давлат маҳкамалари дея эътироф этилган. [2] Фаробий фазилатли шаҳар-давлат маҳкамаларини (яъни, сиёсий институтлар) инсон аъзосига ўхшатади. Инсон аъзосининг қисмлари ҳам ўзаро бир-бирларига ёрдам беришлари керак. Кишилар ўзаро бир-бирларига ёрдам беришиб, тинч-тотув яшасалар, мақсадга мувофиқ бўлади, шу асосда жамиятда ҳар бир шахс эркинлиги ҳамда умумий осойишталик ҳукм суради. Фаробий бу ўринда, бош сиёсий институт, яъни давлатнинг муҳим вазифаси ҳақида фикр юритиб, унинг ички ва ташқи вазифаларини қиёслайди. Давлатнинг (сиёсий институт сифатида) ички вазифаси фуқароларнинг бахтли ҳаётини таъминлаш бўлса, ташқиси эса ўз аҳолисини турли таҳдидлардан, душмандан муҳофаза қилиш деб ҳисоблайди. Давлатнинг етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади. Амир Темурнинг “Тузуқлари”да жамият институтларининг анъанавий типлари ва уларнинг давлатчиликдаги ўрни ҳақида: “Яна тажрибамда билдимки, давлат агар дин-у тартиб асосида қурилмас экан(ижтимоий институтларнинг зарурлиги), тўра-тузукка боғланмас экан(сиёсий институтлар), ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшайдирким, уни кўрган ҳам кимса нигоҳини олиб қочади. Ёхуд ҳар хил қаланғи қасанғи кириб чиқадиган

томсиз, эшиги йўқ уйга ўхшайди” [3]. Кўриниб турганидек, Амир Темур даврида аввало қонунчилик институти-“Тузук” (мўғ. Қонун-қоидалар институти демакдирнинг ўрни давлатнинг ижтимоий меъёрларини шакллантиришда катта рол ўйнаган. Фикримизча, институтларнинг моделлари ва типлари жамиятдаги турли соҳаларнинг ривожини ва инсон тафаккури меъёрий тизимларининг қай йўналишдаги ривожини самараси ҳамдир. Масалан, неоинституционалистлар (яъни аввалги “эски институционализм” йўналиши вакилларида фарқли ўлароқ ўзларини шундай номлашган-муаллиф) томонидан анъанавий жамият институтлари типларидан фарқли равишда бир қанча туркумларга ажратилган. Бундай туркумлаштиришнинг асосий моҳияти сифатида институтлар фаолиятининг доимий ўзгариши билан боғлиқ. Чунки, жамият хос бўлган янгиланишлар албатта унинг институтларига ҳам таъсир қилади. Ушбу йўналиш вакилларида Дж.Марч ва М.Ольсон институтларнинг агрегатив ва интегратив кўринишларини таклиф қилишган. [4] Биринчи кўринишдаги сиёсий институтнинг хусусияти-сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш жараёнида унинг ички аъзоларининг ёки уларнинг биргаликдаги битими, келишувга асосланишидир. Иккинчи турдаги сиёсий институтлар эса, тарихий ривожланиш заминларига эга бўлган, барқарор қонун-қоидалар тизимига асосланган ўзаро алоқалар ва анъаналар бирлигига таянувчи сиёсий тузилмалар тушунилади. Янги давлатлар ҳамда жамиятларнинг пайдо бўлиш жараёни ўз навбатида турли сиёсий ва иқтисодий мазмундаги муаммолар асосида (сабаблари) янги типдаги институтлар ҳам пайдо бўлиши билан кузатилган. Масалан, ҳарбий институтлар ҳатто ривожланган Европа учун бирдек хос эмас эди. 1600 йилда бирорта ҳам Европа мамлакатларида доимий армия мавжуд эмас эди ва доимий қўшинга эга бўлган ягона мамлакат бу – Туркия эди [5]. XVII асрнинг охирига келиб Европа мамлакатларида ҳам бундай институт шакллани бошлади. Франция доимий армияси бош вазир Ришалье даври билан, Пруссияда эса 1655 йилдаги ислохотлардан сўнг, Англияда 1660 йилдаги Реставрация яъни, монархиянинг қайта тикланиш билан боғланади [6]. Ҳарбий институтларнинг пайдо бўлиши аслида давлат, яъни сиёсий институтнинг хавфсизлиги кафолати сифатида ҳам намоён бўлади. Инсоният тарихидаги ҳарбий ҳаракатлар, қирғинбарот урушлар кучли армия ташкил этиш билан бирга қудратли давлатларни ҳам шакллантиришда алоҳида ўрин эгаллади. Бунга Германия ва АҚШ каби мамлакатларнинг тарих сахнасида қандай воситалар орқали келганлигини эслаб ўтиш кифоя. “Уруш давлатнинг ташкилий тузилмасида энг кучли рағбатлантириш эди”. [7] Аммо шу давлатлар учун миллий манфаатлар чегараси бошқа мамлакатларнинг миллий хавфсизлиги учун жиддий хавф эканлиги, ҳарбий ҳаракатларнинг қандай мақсадлар билан амалга оширилиши меъёрлари шу давлатнинг ҳарбий институтлари фаолиятига

боғлиқдир. Социолог С.С. Фроловнинг фикрича, социал институтлар ва унинг турли моделларини тасаввур қилиш учун уларни қисмлари ҳақида эмас, барча институтларга хос бўлган институционал белгилар тўғрисида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир ва улар:

1. Расмий тузилма мавжудлиги ва хулқ атвор намуналари (қонунларга амал қилишлик, ҳокимиятда иерархия мавжудлиги);
2. Рамзий-маданий белгилар (байроқ, герб, хоч, иконалар ва ҳок);
3. Мафкураларга эгалиги (давлатда демократизм, савдода эркин рақобат, таълимда эркинлик ва ҳок) [8].

Демак, жамиятда институтларнинг мавжудлиги улар амалга ошириши лозим бўлган вазифаларга боғлиқ бўлиши уларнинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Институтларнинг вазифалари бир мақсадга қаратилган бўлса-да, аммо уларни амалга ошириш турли хил усулга эгадир. Бу атама латинча “functio”-яъни, “бажариш”, “амалга ошириш” маъноларида ифодаланади. Таниқли француз социологи Э.Дюркгейм: “меҳнат тақсимооти қандай вазифаларни бажариши мумкин деган саволга уни (меҳнат тақсимоотини) қандай эҳтиёжлар асосида қурилганини кўрсатиш кифоя” [9] – деган эди. Ҳеч бир жамият авлодлар алмашинувисиз, янгиликларсиз, инсонларнинг ўзаро алоқаларисиз, жамият эҳтиёжларини аниқлаш ва уларни қондириш кафолатларисиз мавжуд бўла олмайди.

Жамиятда демократик ислохотларнинг ҳақиқий ташкилотчиси, жамиятнинг у ёки бу қатламини манфаатларини ўзида мужассамлаштирувчи “демократия тарғиботчилари” – сиёсий партияларга доир қарашлар сиёсий фанлар тизимида ўзига хос ўрин тутди. Институтларнинг қандай тип ва моделлари бўлмасин, уларнинг асосий вазифаси “фуқаро-давлат-жамият” тизимини ҳаракатлантирувчи, бу жараёни икки томон (давлат ва жамият учун) мувофиқлаштиришнинг қонуний асосларига эга бўлган бирлигидир. Демократия ҳаёт манбаига айланиши аввало, “нусха кўчириш” (транзит) асосида эмас, мослашув (трансформация)га боғлиқ. Замонавийликнинг аввал мавжуд бўлган ижтимоий-сиёсий муҳит ва макон билан киришуви бу ўринда айнан жамият институтлари билан алоқа қилиши ёки бундан воз кечиши унинг самараси ёки аксинча тадрижий ҳолатини белгилаб бериши табиий ҳолга айланиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ҳ. Бобоев, Т.Дўстжонов, С.Хасанов, “Авесто”-Шарқ халқларининг бебаҳо ёдгорлиги. Т., 2004. Б.32.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: А. Қодирий номидаги халқ мерос нашриёти, 1993. Б.186.
3. Темур тузуклари /Сўзбоши ва маъсул муҳаррир М.Али, форсчадан тарж. А.Соғуний ва Ҳ.Караматов.-Т.: “Шарқ”, 2005. Б.4
4. Политология. Под. ред. А.С.Тургаева, А.Е.Хренова. СПб, 2005. С.135.

5. J.H. Hexter. ReReappraisal in History. Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1962. p. 147.
6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. -М.: Прогресс-Традиция, 2004. С.133
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. -М.: Прогресс-Традиция, 2004. С.134
8. Фролов С.С. Социология. - М.: Наука, 1994. С.130
9. Дюркгейм Э. О разделение общественного труда. -Одесса, 1900. С.37.